

УДК 911.2

ГАВРИЛЕНКО О.П.

**ПІВДЕННА МЕЖА ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ:
РІЗНІ ПОГЛЯДИ ТА ОБҐРУНТУВАННЯ ЇЇ ПРОВЕДЕННЯ**

Постановка проблеми. Загальновідомо, що межі лісостепу України багаторазово змінювалися з початку активного господарського освоєння його території. Це освоєння розпочалося після Дніпровського зледеніння (12-10 тис. років тому), помітно посилилося з розвитком скотарства та землеробства (7-6 тис. років тому), і в той час співвідношення між лісом і степом дуже відрізнялося від

сучасного. Звісно, й просторове розташування лісостепу також відрізнялося від сучасного – він простягався по територіях, які зараз займають південний лісостеп і північний степ, тобто набагато південніше, ніж зараз. Багато наукової літератури стосується проведення меж, але проблема й досі залишається невирішеною. Однією з причин цього вважається те, що при проведенні меж не уточнюються вид географічного об'єкту. Інша причина полягає у складності самого натурного вивчення меж ПТК [25]. До цього часу немає єдиної думки щодо кількості ландшафтних меж на території України.

З цього приводу доцільно розглянути еволюцію поглядів на південну межу лісостепової зони. Ще в 1850 р. Р. Траутфеттер при районуванні Європейської Росії виділив на півдні смугу листяних дерев, по обрисах близьку до сучасної лісостепової зони, південна межа якої проводилася ним через Кишинів і південніше Полтави. Г.І. Танфільєв (1897) проводив південну межу «передстепу» по південній межі поширення основних вододільних лісів – через Кишинів і Полтаву. А.А. Крубер (1907) вважав, що зональні відмінності обумовлені насамперед кліматичними умовами, які тягнуть за собою зміни інших природних компонентів, і проводив межу між лісостеповою та степовою «смугами» Південної області Східно-Європейської рівнини по осі затропічного барометричного максимуму через Кіровоград [19].

Л.С. Берг (1913) встановлював південну межу лісостепу по південній межі поширення вододільних лісів і потужних (типових) чорноземів; вона, за Бергом, проходила по лінії Балта – Кременчук – Полтава – Зміїв та ін. Берг також вважав, що з півночі на південь лісостепова зона розпадається на дві підзони: 1) дубових лісів; 2) справжнього, або південного, лісостепу, де ділянки лісу чергуються із степом [3].

У 1922 р. Б.Л. Лічков відзначав, що викопний лісостеп збігається із сучасним і доходить на півдні до лінії Балта – Знам'янка – Дніпро південніше Чигирини [23]. На думку Г. Махова (1925), Київський лісостеповий район доходить на півдні до м. Олександрії (28). М. Котов (1927) проводив південну межу лісостепу по липневій ізотермі $22,5^{\circ}\text{C}$ та літній ізогієті 150 мм [17].

Ф.М. Мільков (1949) уявляв питання про південну межу лісостепу більш складним через те, що на півдні лісостепу більшість лісів, які зустрічалися раніше, зникли внаслідок знищення їх людиною. Мільков вважав, що південна межа лісостепу співпадає з південною межею розповсюдження північного варіанту різнотравно-типчаково-ковилових степів, виявленою геоботаніками (1948), і проводити її слід таким чином: південна окраїна Кодр – південніше Кіровограду – Дніпропетровськ – долина р. Самари та ін. [28, с. 215].

На думку Г.П. Мішенка (1956), межа між степовими і лісостеповими ПТК збігається з південною межею поширення типових чорноземів та вододільних лісових масивів і проходить приблизно по лінії: на північ від с. Піщаний Брід – ст. Шостаківка – гирло р. Крутоярки – ст. Хирівка (Чорноліська) – ст. Медерова – с. Протопопівка – північніше м. Олександрія – північніше м. Кременчук [32].

М.П. Чижов (1961) вважав, що південна межа лісостепової зони виражена не так чітко, як північна чи південно-західна; він проводив її вздовж південної окраїни поширення чорноземів звичайних середньогумусних, де на вододілах зникають більш-менш помітні лісові масиви, по лінії: Долинське – Ананьїв – Криве Озеро – по долині р. Сухий Ташлик на Знам'янку – на південь від Онуфріївки долиною р. Дніпра до гирла його притоки р. Орелі – долиною р. Орелі

до Царичанки – на Котовку – Красноград – Старовірівку – Зміїв – Чугуїв – Печеніги – Шевченкове – долиною р. Волоської Балаклійки на схід до долини р. Оскіл на північ і північний схід до території Росії [37].

Останні дослідження і публікації. В останні роки піднімаються різні питання стосовно проведення меж між природно-територіальними комплексами. Що стосується причин виникнення ландшафтних меж, то серед них в різних публікаціях можна знайти такі: зональні і азональні фактори [13], момент переходу кількісних змін у якісні [22, 31] або перерви поступовості [29, 30]. Комплексний характер ландшафтних меж, які наче б то складаються з окремих рубежів, відмічає О.Г. Ісаченко (1991). Багато авторів вказували, що ці межі є проявом діалектичної єдності дискретності і континуальності [15, 33, 34]. На зміни меж у часі звертали увагу Д.Л. Арманд (1955), О.Г. Ісаченко (1991), Н.І. Михайлов (1985). Взаємозв'язки, які існують між ПТК, здійснюються шляхом переміщення потоків речовини та енергії. Питаннями класифікації ландшафтних меж займалися В.А. Боков (1990), Г.І. Денисик (2001), які виділяють декілька типів цих меж.

О.М. Маринич та П.Г. Шищенко (2003) вважають, що південна межа лісостепу простежується по лінії суцільного поширення чорноземів глибоких середньогумусних і проходить по лінії таких населених пунктів: на півні від Великої Михайлівки – Ширяєвого – через Першотравневе – на північ від Новоукраїнки – Кіровограда – через Знам'янку – Онуфріївку – вздовж р. Ворскла – на Кобеляки – Нові Санжари – на північ від Краснограда – через Балаклію – вздовж р. Оскіл до території Росії [26].

Невирішені частини проблеми. Головним дискусійним питанням сучасних теоретичних уявлень про ландшафтні межі є їхня ширина. З цього приводу існують декілька точок зору. Одна з них припускає те, що межі мають перехідний характер, тобто являють собою смуги різної ширини [9, 12, 15, 18, 33]. Інші фахівці вважають, що межі можуть бути як перехідними, так і різкими [1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 14, 20, 22, 29, 30]. Прихильники іншої точки зору стверджують, що ландшафтні межі є переважно лінійними [7, 16, 24, 35].

Перше теоретичне обґрунтування географічних меж здійснив В.П. Семенів-Тянь-Шаньський (1928), який стверджував, що між двома об'єктами існує перехідна смуга, в котрій відбувається змішання властивостей сусідніх ПТК. За своїми особливостями одна половина цієї смуги ближче до першого об'єкту, друга – до другого. Цю перехідну смугу потім було названо екотоном.

Невирішеними і актуальними залишаються також такі аспекти вивчення ландшафтних меж, як: об'єктивність існування меж, причини їхнього виникнення, комплексний характер меж, єдність дискретності і континуальності, взаємозв'язки між сусідніми ПТК різних рангів, мінливість меж у часі, класифікація за походженням, характер переносу речовини та енергії тощо [25].

Постановка завдання. Основною метою даної статті є обґрунтоване встановлення південної межі лісостепової ландшафтної зони в межах України за натуральними компонентами і ландшафтними комплексами з урахуванням ступеню їх антропогенної перетвореності. Ця межа має досить достовірно відображати те спільне, що існує в різних методиках у різних дослідників в їхніх поглядах на лісостеп як на зональний ландшафт.

Основний матеріал дослідження. Як вже було відмічено, до цього часу не існує єдиної думки стосовно кількості природних зон на території України і,

відповідно, їхніх меж. Значні розбіжності існують у виділенні як північної, так і південної межі лісостепової зони. Наприклад, північний лісостеп, визначений Г.І. Танфільєвим та Л.С. Бергом, деякі дослідники (Г.Д. Ріхтер, Є.М. Лавренко та ін.) відносять до зони широколистяних лісів. П.Г. Шищенко (1985) до неї ж відносив і західний лісостеп, тобто Західно-Українську лісостепову провінцію [38]. Означені розбіжності створювали і створюватимуть деякі проблеми при розробці системи одиниць фізико-географічного районування даної території, при визначенні кількості цих одиниць (провінцій, областей, районів) та їх просторового розташування. Крім цього, досі не існує чітких принципів та критеріїв їх виділення.

На наш погляд, у якості головного критерію при проведенні меж між ландшафтними зонами повинні виступати, насамперед, досить різкі відмінності в ландшафтній структурі території, а саме – перехід від лісостепових до типово степових ПТК або від поліських – до лісостепових, що встановлюється в процесі польових ландшафтних досліджень, суцільної маршрутно-зйомки й аналізу аерофотоматеріалів.

Тому лінія розмежування лісостепових і степових ПТК в межах України проходить через такі населені пункти: на північ від Великої Михайлівки – Ширяєвого – через Первомайськ – Сухий Ташлик – Добре – на північ від Новоукраїнки – через Захарівку – Миколаївку – Трепівку – Знам'янку – Костянтинівку – Павлиш – на північ від Онуфріївки – вздовж р. Ворскла – на Кобеляки – Нові Санжари – на північ від Краснограда – через Балаклію – вздовж р. Оскіл до території Росії.

На заході (в районі Великої Михайлівки) границя розділяє сильно розчленовані ярами і балками лесові височини з чорноземами типовими середньогумусними з дібровами на півночі та розчленовані лесові височини з чорноземами звичайними середньогумусними під різнотравно-типчакково-ковиловою рослинністю на схилах річок і балок на півдні. Далі на північний схід (поблизу Первомайська) межа розділяє сильно розчленовані лесові височини з чорноземами типовими малогумусними і опідзоленими під грабовими дібровами на півночі та піщані тераси з дерновими ґрунтами в поєднанні з лучними солонцюватими під остепненими борами і суборами на півдні.

В районі Сухого Ташлику підвищені горбисті рівнини з чорноземами типовими малогумусними під дубово-грабовими лісами і чагарниками на півночі межують з хвилястими височинами з чорноземами звичайними малогумусними глибокими на місці різнотравно-злакових степів на півдні. Далі межа розділяє ті ж горбисто-рівнинні ПТК на півночі та пологохвилясті височини з чорноземами звичайними середньогумусними глибокими на місці різнотравно-злакових степів на півдні. Поблизу Новоукраїнки межа розділяє розчленовані лесові підвищені хвилясті рівнини з чорноземами типовими середньогумусними під грабовими дібровами на півночі та плоскохвилясті сильнорозчленовані лесові височини з чорноземами звичайними середньогумусними на місці різнотравно-типчакково-ковилових степів, з байрачними лісами на півдні.

При наближенні до центральної частини України межа повільно змінює напрямок, що пов'язано зі зміною балансу тепла і вологи та відображенням в ландшафтній структурі напрямку і характеру простягання субмеридіональної тектонічної структури, що практично збігається з конфігурацією лінії межі. На північ від Кіровограда межа розділяє розчленовані лесові підвищені хвилясті

рівнини з чорноземами типовими середньогумусними під грабовими дібровами на півночі та пологохвилясті сильнорозчленовані підняті рівнини з чорноземами звичайними середньогумусними на місці різнотравно-типчаково-ковилових степів з байрачними лісами на півдні (рис. 1).

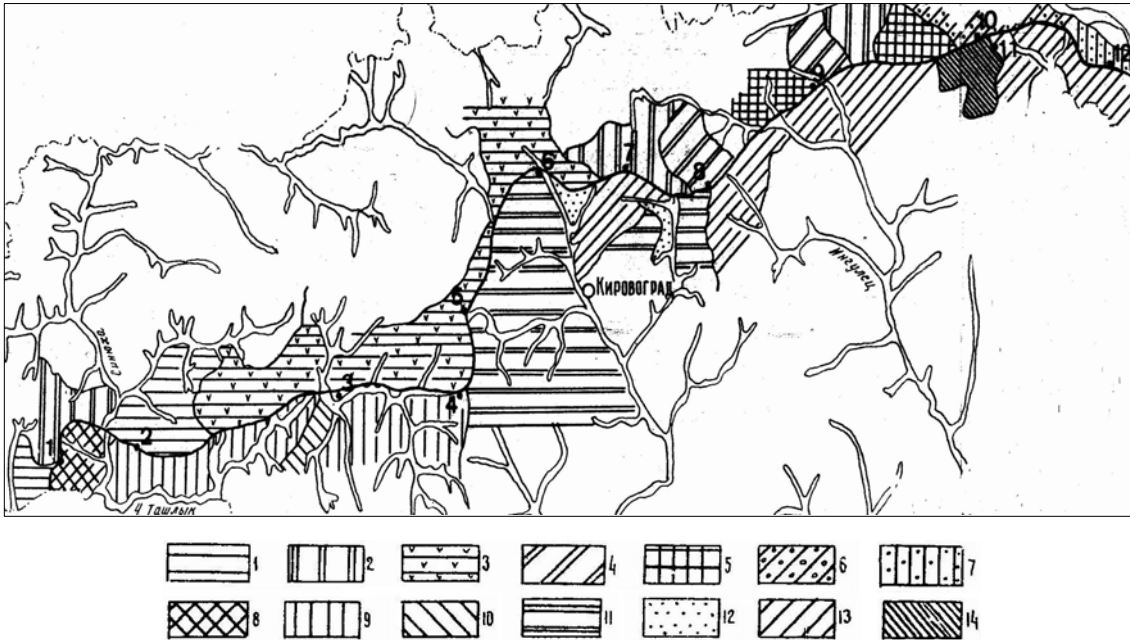

Рис. 1. Південна межа лісостепу України в межах Кіровоградської області

Лісостепові ПТК: 1 – підвищені горбкуваті рівнини з чорноземами типовими малогумусними під дубово-грабовими лісами і чагарниками; 2 – підвищені пологохвилясті рівнини з чорноземами реградованими під грабовими судібровами і різнотравно-злаковим рідколіссям; 3 – підвищені хвилясті рівнини з чорноземами типовими середньогумусними під грабовими дібровами і чагарниками; 4 – підвищені хвилясті рівнини з чорноземами опідзоленими і сірими лісовими ґрунтами під вологими дібровами; 5 – хвилясті схили підвищених рівнин з чорноземами типовими малогумусними під дубово-грабовими лісами і чагарниками; 6 – підвищені горбкуваті рівнини з чорноземами типовими малогумусними вилуженими під різнотравно-злаковим широколистяним рідколіссям; 7 – знижені плоскохвилясті давньоалювіальні терасові рівнини з дерновими піщаними ґрунтами в комплексі з чорноземами супіщаними під різнотравно-осоково-злаковими луками.

Степові ПТК: 8 – хвилясті височини з чорноземами звичайними малогумусними глибокими на місці різнотравно-злакових степів; 9 – пологохвилясті височини з чорноземами звичайними середньогумусними глибокими на місці різнотравно-злакових степів з байрачними лісами і чагарниками; 10 – плоскохвилясті височини з чорноземами звичайними середньогумусними на місці різнотравно-типчаково-ковилових степів; 11 – піднесені пологохвилясті рівнини з чорноземами звичайними середньогумусними глибокими на місці різнотравно-типчаково-ковилових степів з байрачними лісами; 12 – знижені плоскохвилясті давньоалювіальні терасові рівнини з чорноземами звичайними середньогумусними в комплексі з лучно-чорноземними і луговими ґрунтами під різнотравно-лучними степами; 13 – хвилясті височини з чорноземами звичайними малогумусними на місці різнотравно-злакових степів; 14 – пологохвилясті схили піднесених рівнин з чорноземами звичайними малогумусними глибокими вилуженими під різнотравно-злаковими степами.

Потім напрямок межі знов повільно змінюється на субширотний; тут вона розділяє ті ж підвищені хвилясто-рівнинні ПТК на півночі та знижені плоскохвилясті давньоалювіальні терасові рівнини з чорноземами звичайними

середньогумусними в комплексі з лучно-чорноземними і лучними ґрунтами під лучними степами на півдні. Підвищені пологохвилясті рівнини з чорноземами реградованими під грабовими судібровами і різнотравно-злаковим рідколіссям граничать на півдні з хвилястими височинами з чорноземами звичайними малогу́мусними глибокими на місці різнотравно-злакових степів. Поблизу Знам'янки межа проходить між лесовими підвищеними хвилясто-рівнинними ПТК із чорноземами опідзоленими і сірими лісовими ґрунтами під вологими дібровами на півночі та сильно розчленованими лесовими височинами з чорноземами звичайними середньогумусними глибокими на місці різнотравно-типчакково-ковилових степів, з байрачними лісами, на півдні.

Далі на схід межа розділяє хвилясті схилі ПТК з чорноземами типовими малогу́мусними під дубово-грабовими лісами і чагарниками на півночі та лесові височини з чорноземами звичайними малогу́мусними глибокими на місці різнотравно-злакових степів на півдні. В околицях Павлишу вона розмежовує підвищені горбисті рівнини з чорноземами типовими малогу́мусними вилуженими під різнотравно-злаковим широколистяним рідколіссям та пологохвилясті схилі ПТК з чорноземами звичайними малогу́мусними глибокими вилуженими на місці різнотравно-злакових степів. В районі Онуфріївки межа проходить між тими ж горбистими рівнинами, що й в районі Знам'янки та хвилястими височинами з чорноземами звичайними малогу́мусними глибокими на місці різнотравно-злакових степів на півдні.

На лівобережжі Дніпра межа спочатку розділяє пологохвилясті лесові низовини з чорноземами типовими середньогумусними під грабово-дубовими дібровами і лучними степами на півночі та ПТК знижених плоскохвилястих давньоалювіальних терасових рівнин на дернових піщаних ґрунтах в комплексі з чорноземами супіщаними під різнотравно-осоково-злаковими луками і ті ж хвилясті різнотравно-злакові степові ПТК на півдні (Кобеляки). По мірі просування далі на схід (поблизу Нових Санжар, потім Краснограда) межа проходить між розчленованими лесовими низовинами з сірими і темно-сірими лісовими ґрунтами з острівними кленово-липовими дібровами на півночі та розчленованими лесовими височинами з чорноземами звичайними середньогумусними під різнотравно-типчакково-ковиловою рослинністю на півдні. І далі на схід, через Балаклію і вздовж р. Оскіл до території Росії, межа розділяє переважно розчленовані лесові височини з чорноземами типовими мало- і середньогумусними в поєднанні з сірими лісовими ґрунтами, в минулому під лучною рослинністю, з острівними дібровами, на півночі та розчленовані лесові височини з чорноземами звичайними малогу́мусними на місці різнотравно-типчакково-ковилових степів, з різнотравно-злаковими долинними луками на півдні.

Висновки. Таким чином, сучасні межі ландшафтних зон (або природних смуг – за Г.І. Денисюком, 2001) України не відповідають істинним тому, що встановлені не за натуральними компонентами і ландшафтними комплексами, а за докорінно зміненими антропогенними. Саме вони переважають на території лісостепу, де активний антропогенний пресинг розпочався дуже давно. І саме це є головною причиною того, що різні автори по-різному обґрунтовують проведення меж сучасної лісостепової зони.

При зіставленні й аналізі приведених вище думок стає очевидним, що розбіжності в проведенні меж між лісовими, степовими і лісостеповими

ландшафтами у різних дослідників пов'язані насамперед із їхніми різними підходами до методики їх проведення, а також критеріям, що їх визначають. Крім того, всі вони мали свій власний погляд на лісостеп як на зональний ландшафт. Спільним для більшості з них є той факт, що критерії визначалися односторонньо, компонентно, будь то метеорологічні показники, рельєф, ґрунти або рослинність. При цьому їхня взаємозумовленість і взаємозв'язок, комплексно відображені у ландшафтній структурі, як правило, не враховувалися або враховувалися недостатньо. Звідси і випливають основні причини розбіжності думок.

Невирішеність та актуальність деяких аспектів проведення ландшафтних меж, зокрема, південної межі лісостепової зони в межах України, спричинює необхідність подальшого дослідження цього питання. Сучасне просторове розташування лісостепу відрізняється від того, що існувало до початку здійснення активного антропогенного перетворення його території. В процесі еволюції погляди на південну межу лісостепової зони неодноразово змінювалися і, на думку автора, будуть і надалі змінюватися. Таким чином, враховуючи комплексний характер ландшафтних меж (і південної межі лісостепу зокрема), можна провести її за всіма показниками з урахуванням ступеню антропогенної перетвореності ландшафтів, які вона розділяє.

1. Арманд Д.Л. Происхождение и типы природных границ // Изв. ВГО, 1955. – Т. 87. – Вып. 3. – С. 266-278.
2. Арманд Д.Л. Наука о ландшафте. – М.: Мысль, 1975. – 288 с.
3. Берг Л.С. Ландшафтно-географические зоны СССР: Ч.1. – М.: Л.: Географиз., 1931. – 401 с.
4. Берг Л.С. Географические зоны Советского Союза. – М.: Географиз., 1947. – 393 с.
5. Берущавили Н.Л., Жучкова В.К. Методы комплексных физико-географических исследований. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 320 с.
6. Боков В.А. Пространственно-временные основы геосистемных взаимодействий. Автореф. дисс. ... докт. геогр. наук. – М., 1990. – 39 с.
7. Видина А.А. Методические указания по полевым крупномасштабным ландшафтным исследованиям. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – 120 с.
8. Геренчук К.И. Опыт определения границ природных комплексов // Геогр. сб. Львов. ун-та. – 1961. – Вып. 6. – С. 7-16.
9. Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. – Л.-М: Госиздат, 1930. – 416 с.
10. Глазовская М.А. Геохимические основы типологии и методики исследований природных процессов. – М., 1964. – 230 с.
11. Денисюк Г.І. Лісополе України. – Вінниця: Тезис, 2001. – 283 с.
12. Докучаев В.В. Русский чернозем. – М: Сельхозгиз, 1952. – 636 с.
13. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. – М.: Высшая школа, 1991. – 365 с.
14. Калесник С.В. Несколько замечаний по поводу статьи «Еще раз о границах географических комплексов» // Изв. ВГО, 1954. – Т. 86. Вып. 1. – С. 66-67.
15. Коломыц Э.Г. Ландшафтные исследования в переходных зонах. – М.: Наука, 1987. – 118 с.
16. Коноваленко В.Г. О характере границ ландшафтов и их морфологических единиц // Вопросы ландшафтоведения. Матер. к VI Всесоюз. совещ. по вопросам ландшафтоведения. – Алма-Ата: Изд-во ВГО, 1963. – С. 215-221.
17. Котов М. Ботанічно-географічний нарис долини р. Інгульця // Труды сільськогосп. ботаніки, т.1, вип.3. – Харків, 1927, с.17-61.
18. Крауклис А.А. Проблемы экспериментального ландшафтоведения. – Новосибирск: Наука, 1979. – 232 с.
19. Крубер А.И. Физико-географические области Европейской России // Землеведение. – 1907. – Кн. 3-4.
20. Кузнецов П.С. О границах между географическими территориальными единицами // Природа, 1950. - № 12. – С. 22-23.
21. Лесостепь и степь Русской равнины. – М.: изд-во АН СССР, 1956. 296 с.
22. Лидов В.П., Дик Н.Е., Николаевская Е.М., Хмелева Н.В. Еще раз о границах географических комплексов // Изв. ВГО, 1954. – Т. 86. Вып. 1. – С. 57-66.
23. Личков Б.Л. Естественные районы Украины (классификация районов на основе их генезиса). – К., 1922. 63 с.
24. Мамай И.И. Границы ландшафтов // Вестник МГУ. Сер. геогр., 1978. – № 1. – С. 27-33.
25. Мамай И.И., Роганов С.Б. Границы природных территориальных комплексов // Изв. Русского Геогр. Общества. – Т. 136. Вып. 3. – С.-Петербург, 2004. – С.37-49.
26. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України. – Підручник. – К.: Знання, 2003. – 479 с.
27. Махов Г. Естественнo-историческое районирование Украины в интересах сельского хозяйства. – Харьков, 1925. – 35 с.
28. Мильков Ф.Н. О некоторых географических закономерностях, вытекающих из анализа ландшафтных зон Русской равнины // Проблемы физической географии. – М., 1949. –

Т.14. – С. 46-63. **29.** Мильков Ф.Н. К анализу ландшафтных (физико-географических) рубежей Русской равнины // Изв. ВГО, 1952. – Т. 84. Вып. 1. – С. 11-25. **30.** Мильков Ф.Н. Физическая география: учение о ландшафте и географическая зональность. – Воронеж: изд-во Воронеж. ун-та, 1986. – 326 с. **31.** Михайлов Н.И. Физико-географическое районирование. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 183 с. **32.** Міщенко Г.П. Фізико-географічні райони Кіровоградської області // Географічний збірник, вип. 1. Вид-во КДУ, 1956. – С. 133-149. **33.** Преображенский В.С., Александрова Т.Д., Куприянова Т.П. Основы ландшафтного анализа. – М.: Наука, 1988. – 192 с. **34.** Родоман Б.Б. Основные типы географических границ // Географические границы. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 19-33. **35.** Солнцев Н.А. О морфологии природного географического ландшафта // Учение о ландшафте. Избранные труды. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – С. 45-73. **36.** Танфильев Г.И. Физико-географические области Европейской России. – СПб, 1897. – Т.1. – С. 1-30. **37.** Чижов М.П. Український лісостеп. Фізико-географічний нарис – К.: Радянська школа, 1961. – 204 с. **38.** Шищенко П.Г. Природная среда и естественные ресурсы Украинской ССР // Природная среда и хозяйственная деятельность человека. – К.: КГУ, 1985. – С. 7-38.

Present and past conceptions about landscape borders, evolution of opinions on Ukraine forest-steppe zone southern border, beginning from “Map of European Russia industry” (1842) to present grounds are presented. Because of the fact, that borders of forest-steppe zone changed scores of time from the beginning of its territory active economic developing, exist different opinions about these borders realisation and even about landscape zones quantity and, accordingly, landscape borders on Ukraine territory.